

Dinî Araştırmalar, Eylül - Aralık 1998, c. 1, s. 2

İnsanın Hakikati¹

Yazan: Celaleddin Devvânî

*Notlar ekleyerek çeviren: Muhit Mert**

Takdim

İnsanın mahiyeti ve ruh konusu, düşünce tarihinin en önemli tartışma konularından birisidir. Bu konuda yapılmış olan tartışmalar bir hayli fazladır. Konuyla ilgili dinî nasların olması sebebiyle İslâm kelamcıları da zaman içerisinde süregelen bu tartışmalara katılmışlar ve çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Biz, kelamcılar arasında önemli bir yeri olan ve bu tartışmalara katılarak risale

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1 Bir Eş'arî kelamcısı olan Celaleddin Devvânî'nin (ö. 908/1502) eserinin orjinal adı Hakikatü'l-İnsan ve'r-Ruhu'l-Cevvâl fi'l-Avalim/İnsanın Hakikati ve Alemlerde Dolaşan Ruh'dur. Devvânî, kendisini de belirttiği gibi bu risalede, ruhun bedene sirayet etmiş latif bir cisim olduğunu, bu yüzden kendisinden harikuladelipler sudur ettiğini ve dolayısıyla peygamberler ve veliler için mucize ve kerametlerin mümkün olduğunu isbatlamayı amaçlamaktadır. Bu risaleyi Muhammed Zahid el-Kevserî, 1947 yılında Kahire'de bazı notlar ve bir mukaddime ilave ederek 16 sayfalık bir kitapçık olarak neşretmiştir. Kevserî, esere ilave ettiği mukaddime kısmında Devvânî'nin tezinin önemine dikkat çekmektedir. Kitapçık, Kahire baskısından tıpkıbasım yapılarak 1979'da Erzurum'da ikinci defa neşredilmiştir. Bu risale daha önce biri Ali b. Ömer ve diğeri de Abdülaziz Mecdî Tolun tarafından olmak üzere dilimize iki defa tercüme edilmiştir. İkisi de el yazması olan bu tercümelere birincisi, Diyanet İşleri Başkanlığı kütüphanesi nr. 195 2b-9a da, ikincisi ise Milli Kütüphane nr. FB 587 1b-5b'de bulunmaktadır.

yazan Celaleddin Devvânî'nin konuyla ilgili risalesini tercüme edip okuyucuların istifadesine sunacağız. Ama önce, konu ile ilgili olarak kelimelerdeki tartışmaların bir özetini vererek Devvânî'nin bu tartışmalar arasındaki konumunu belirlemeye çalışacağız.

İslâm kelimcileri arasında insanın ruh ve bedenden mürekkep bir varlık olduğu genel kabul görmüştür. Fakat bir takım farklı görüş sahibi olan düşünürler de yok değildir. Mesela, Muteliz ekolünden Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 226/752), insanı, sadece cesetten ibaret görürken, bunun tam karşısında, yine aynı ekole mensup olan İbrahim en-Nazzâm (ö. 231/758), bedene sirayet etmiş ruhtan ibaret görmektedir. Bunların ötesinde insanın, renk, koku, tad, kuvvet gibi arzılardan mürekkep bir varlık olduğunu ileri sürenler de olmuştur.²

Allâf ve Nazzâm'ın görüşlerini aktarırken, Eş'arî'nin (ö. 342/906) verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre ne Allâf, insanı cesetten ibaret görürken onun ruhu olduğunu inkâr etmekte, ne de Nazzâm, insanı cede sirayet etmiş ruhtur derken onun cesedini inkâr etmektedir. Onların bu görüşleri, insanın ruhsal ya da bedensel yanlarından birinin daha önemli görülüp, sadece o yönünün ön plana çıkartılmasından ibarettir. İnsanın çeşitli arzılardan ibaret olduğunu savunan görüşlerin pek tutar tarafı olmayan, garip görüşler olduğu kanaatindeyiz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, İslâm düşüncesinde, insanın ruh ve bedenden mürekkep bir varlık olduğu ve her iki yönünü de aynı eşitlikte öneme haiz olduğu genel çoğunluk tarafından kabul edilmektedir. Dinî naslarda ve İslâm büyüklerinin sözlerinde geçen, insanın bedensel yönünün değer verilmesi gereken bir şey olmadığına dair ifadelerin, bedene nisbeten ruha, genelleştirecek olursak, manevî olana daha fazla değer vermeden kaynaklandığını ve insanın maddesinin aşırı bir şekilde önemsenmemesi gerektiğini vurgulamak için söylendiğini düşünüyoruz.

Devvânî (ö. 908/1502) ise bu risalenin tercümesinde görüleceği üzere, insanın mahiyetinin, **kesif cisim**, **latif cisim** ve **ruh** olmak üzere üç şeyden mürekkep olduğunu dile getirmektedir. O, latif cismi, bildiğimiz anlamda insanın hakikatını ve öz benliğini oluşturan ruh saymakta ve latif bedene mahiyetinden dolayı İslâmî literatürde ruh denildiğinden bahsetmektedir. Ruh, Rabbin emri olduğunu anlatan, mahiyeti hakkında net bilgi vermeyen ve bu yüzden de çok tartışma konusu olan ayette geçen ruhu da kesif cismin latif cismi kabul etme istidadı olarak tanımlamaktadır. Buna göre bu istidat, iki beden arasında

2. Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, Makâlâtü'l-İslâmiyyin (neşr. Helmut Ritter), Almanya 1980, s. 329-331.

bağ vazifesi görmekte ve muhtemelen biyolojik anlamdaki canlılığı ifade etmektedir. Çünkü, canlı olmayan kesif bir beden, latif bedeni kabul etmesi düşünülemez. Nitekim İbn Fûrek'in naklettiğine göre, Eş'arî de, insanın biyolojik canlılığının ruhla değil, hayatla meydana geldiğini ve beden, biyolojik canlılığı kazandıktan sonra ruhun mahalli olduğunu savunmaktadır.³ Devvâni, niteliği belli olmayan bir istidada ayrı bir varlık tanıyarak, insan için üçlü bir yapı tesbit etemeye çalışsa da, neticede keyfiyeti olmadığı için bu anlamdaki ruha, insanın öz benliğini oluşturmada gerçek bir rol tanımaz. Ona göre, ruh denilince bundan maksat insanın öz benliğini oluşturan, dünyada ve ahirette, onun hakikatı olan latif cisimdir.

İnsanın mahiyetine bağlı olarak ruh konusu da kelim ilminde çokça tartışılmış bir konudur. Bu konuda fazlaca söz söylenmesine sebep olan husus, ruh hakkındaki ayetlerin açık bir bilgi vermeyişidir. Bu duruma, Arap dilindeki nefis, neseme, ruh vs. gibi kavramlara yüklenen anlamlar da neden olmaktadır. Nitekim dilimizde ruhla aynı anlama gelen "can" kavramı da böyledir. Hem biyolojik canlılığı ifade eder, hem de ruh anlamında kullanılır. Bir di dînî nasslarda bu kelimelerin bazen aynı anlama, bazen de farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılmaları da ayrı bir karışıklık meydana getirmektedir.

İslâm kelamcıları, ruh konusunda pek çok görüş belirtmişlerdir. Bunlar arasında, ruhun, sıcaklık, soğukluk, yaşlık, kuruluk gibi tabiatların itidalli bir karışımından, ya da kendisine bulanıklık ve kokuşmuşluk sirayet etmeyen halis kandan ibaret olduğunu savunan görüşlerden tutun da, onun, soyut bir cevher ya da latif bir cisim olduğunu savunan görüşlere varıncaya kadar, birbirinden çok farklı görüşler mevcuttur. Eş'arî, İslâm düşünürlerinin ruh hakkındaki görüşlerini onbeş madde halinde zikretmektedir.⁴ Tehânevî (ö. 1158/1745) ise, İslâm düşüncesinde yüz kadar ruh telakkisi olduğunu söyledikten sonra bunları; ruhu, soyut bir kavram ve cisim olarak kabul eden görüşler olmak üzere iki grubu ayırmaktadır. Bunları da, ruhla nefsi aynı şey olarak kabul edenler ve etmeyen olarak ikiye ayırıp, alt gruplarını belirtmektedir.⁵ M. Şemseddin Günaltay (1883-1961) da, Felsefe-i Ulâ adlı eserinde, bunları onbir madde halinde toplamıştır. Bunların hepsini zikrettikten sonra, bazı görüşlerin oldukça ilkel ve sıradan olduğunu, insanlığın ilk dönemlerinden veya eski felsefeden kaldı-

3. İbn Fûrek, Mücerredü Makâlâti'l-Eş'arî (nşr. Daniel Gimaret), Beyrut 1987, s. 257.

4. el-Eş'arî, a.e., s. 331-335.

5. Tehânevî, Keşşâfu Istulâhât'l-fünun, İstanbul 1984, I, 541-542.

ğını söyler. O, bu telakkilerden hiç birisinde islami bir tema olmadığı ve olmayacağı uyarısını yapar. Sebep olarak da; "Kur'an'da ruhun rabbanî bir emir olduğu tebliğ edilmekle yetinilmiş, bu emr-i rabbanînin niteliği hakkında hiç bir şey söylenmemiştir. Bu sebeple bu konuda ileri sürülen düşünceler, eğer deneye ve bilime dayalı değilse, sadece bir faraziye, bir tasavvurdan ibarettir." der.⁶

Bu görüşler arasında, şu iki görüş daha çok taraftar bulmuştur. Birincisi; ruhun; mekanı olmayan, sirayet etme, girme çıkma ve ayrılma gibi cisme mahsus vasıflarla vasıflanamayan, soyut, nurânî bir cevher; bir atom olduğunu savunan görüştür. Bu görüşü Gazzâlî (ö. 505/1111), Râzî (ö. 606/1210) ve Beyzâvî (ö. 685/1287) gibi kelamcılar savunmaktadır. Bu görüşü savunanlar, ruh ile nefsin aynı şey olduklarını da söylemektedirler.⁷

İkincisi ise ruhun latif bir cisimden ibaret olduğunu ve cesede sirayet ettiğini savunan görüştür. Bu görüş, temelde Nazzam'a dayandırılmaktadır. Eş'ari, Nazzam'ın, ruhu tanımlarken sadece cisim olarak tanımladığını söylerken, Şehristânî, latif cisim olarak tanımladığını söylemektedir.⁸ Nazzam'ın, ruhu latif bir cisim olarak tanımlamasında Yunan filozofu Epikür'den (M.Ö. 341-270) esinlendiğini söyleyebiliriz. Çünkü Epikür de, insan ruhunun, maddi olduğunu ama ruhu oluşturan atomların bedeni oluşturan atomlardan daha parlak, daha sınırlı ve daha ince olduğunu savunuyordu.⁹ Ruhun latif bir cisim olduğu, Cüb-bâî (ö. 303/915), Eş'ari, Bâkılânî (ö. 403/1013), İbn Fûrek (ö. 406/10115), Cüveynî (ö. 478/1085) ve Âmidî'nin (ö. 631/1233) de içinde bulunduğu Ehl-i sünnet ve Mutezile kelamcılarının çoğunluğu tarafından savunulmaktadır.¹⁰ Devvânî de bu grup arasındadır. Bu ikinci görüşe göre ruh, latif bir cisim olup, güzel kokunun güle, yağın süte ve susama sindiği gibi bedene sinmiştir.

Bu ikinci görüş, İslâm kelamcılarının çoğunluğu tarafından benimsenmiştir, ama net olarak dini bir delile dayanmamaktadır. Yalnız, ruhu latif bir cisim

6. M. Şemseddin Günaltay, Felsefe-i Ülä (Hazırlayan: Nuri Çolak), İstanbul 1994, s. 228.

7. Gazzâlî, el-Ecvibetü'l-Gazzaliyye (Mecmu'atü'r-resail li'l-İmam el-Gazzali içinde), Beyrut 1986, IV, 169; er-Risâletü'l-lezziyye (aynı mecmua içinde), II, 91-95; Râzî, Meâlimu Usuliddin, Kahire ty., s. 108-109; Beydâvî, Tavâliu'l-envâr, Beyrut 1991, s. 150-154.

8. el-Eş'ari, a.e., s. 331-335; Şehristânî, el-Milel ve'n-nihal, Beyrut 1986, I, 55.

9. Günaltay, a.e., s. 210.

10. Bk. el-Eş'ari, a.e., s. 331-335; İbr Fûrek, a.e., s. 257; Cüveynî, el-İrşad, s. 318, Beyrut 1985; Seyfüddin el-Âmidî, el-Mübîn fi şerhi maâni-i elfazı'l-hukema ve'l-mütেকellimin, Kahire 1983, s. 108-109.

olduğu düşüncesini savunan kelmacılar, böyle düşünmeyi; "Allah, öleceklerin ölümleri anında, ölmeyeceklerin de uykuları esnasında ruhlarını alır. Ölüm-lerine hükmettiği kimselerinkini yanında tutar, ötekilerini de belli bir süreye kadar salıverir." (Zümer 39/42); "O zalimleri, can çekişirken, melekler ellerini uzatmış: Haydi canlarımızı çıkarın... derken bir görsen!" (En'am 6/93); "Geceleyin sizi öldüren, gündüzün yaptıklarımızı bilen, belirlenmiş süre tamamlansın diye gündüzün sizi dirilten O'dur." (En'am 6/60); "Ya can boğaza geldiğinde? Ki o zaman siz bakar durursunuz" (Vâkıa 56/83-84) ayetlerinin ve "Ruhlar sıralanmış askerlerdir" hadisinin¹¹ zahiri anlamlarına uygun görmüşlerdir. Çünkü, bu naslarda ruha, cisimler nitelemeler isnad edilmesini, ruhu cisim olduğunu delil saymışlardır.¹² Nitekim İbn Fûrek, Eş'arî'nin, ruhun bedene sirayet eden latif bir cisim olduğu görüşünü naklettikten sonra, Vâkıa 83'deki "İzâ belağati'l-hulkûm" ifadesini, "Boğaza gelmek, intikal etmektir. İntikal de, cismin ve cevherin vasfıdır" diye yorumlayarak bu ayeti görüşüne delil saydığını söylemektedir.¹³

Eski felsefeden beri tartışılabilen ruh konusuyla psikoloji ve modern bilim de ilgilenmekte, hatta bu konudaki araştırmalar labaravutara taşınarak, ruhun maniyeti hakkında bilgi üretimi devam etmektedir. Asrımızda, özellikle Amerika Rusya ve Kazakistan'da ruh konusunda yapılan araştırmalarda bilim adamları, yüksek frekans altında fotoğraf çekme usulü olan kirliyan fotoğrafçılık metoduyla çektikleri fotoğraflarda, böyle latif bir beden varlığını (enerji beden, esîri beden, astral vücut) tesbit etmiş ve bunun ruh ya da ruhun kılıfı olduğuna hükmetmişlerdir.¹⁴ Ancak, her manevi olan gibi bu konuda da net bir şey söylemek mümkün değildir. Yalnız şunu söyleyebiliriz; mahiyeti ne olursa olsun ruh, insanın benliğini oluşturan özü ve bütün insanî fonksiyonları icra eden cevheridir.

Bu bilgilerden sonra şimdi de risalenin tercümesine geçiyoruz. Devvânî'nin risalesi, klasik bir metin olduğu için metne sadık bir çeviri yapmaya çalıştık. Okuyucuya karşılaştırma imkanı sağlamak için, çalışmanın sonuna arapça metni de koyduk. Biz bu risaleyi tercüme ederken Kevserî'nin mukaddimesini ve risaleye ilave ettiği notlarını tercüme etmedik, ama tercümenin yanında, risale

11. Buhari, Enbiya, 2; Müslim, Birr, 159-160.

12. Bk. Günaltay, a.e., 55. Dipnot, s. 423-424.

13. İbn Fûrek, a.e., s. 257.

14. bk. Safvet Senih, Ruhlar ve Ötesi, İzmar 1989, s. 1-37.

İNİNDE GEÇEN HADİSLERİN KAYNAKLARINI GÖSTERMEYE GAYRET ETTİK. GEREK DELİL OLARAK KULLANDIĞI HADİSLERLE İLGİLİ, GEREKSE METİNLE İLGİLİ ELEŞTİRİLEBİLECEK BAZI NOKTALARA DA DİKKAT ÇEKTİK.

Risalenin Tercümesi

Esirgeyen Bağışlayan Allah'ın Adıyla

Âdem'i kendi (Âdem) suretinde yaratan¹⁵ Allah'a ham, (insanlık) hakikatiyle zuhur eden Efendimiz Hz. Muhammed'e, onun ailesine ve onun ilimlerinin koruyucuları, şeriatı vasıtasıyla onun yolunun yolcuları olan ashabına salatü selam olsun. Bu, insanın hakikati ve Allah'ın onda terkip ettiği şeyler hakkında bir risaldir. Faydalarının çokluğu, neticelerinin bolluğu sebebiyle zeki kimse-lerin ezberlemesi (bellemesi) gerekir. Bu risale Aziz ve Celil olan Allah'ın bir ihsanıdır. Peygamberlerin mucizelerini, velilerin kerametlerini, hasımları sus-turacak şekilde akli delil ile isbat etmek istediğim için u risalenin te'lifine beş yıl kafa yordum.¹⁶ Bu(nu isbat etmek) ise ancak insanın özelliklerini, haki-katını ve nelerden mürekkep olduğunu bilmekle mümkün olur. Doğru yola ileten, kendinden başka ilah olmayan Allah'tır.

Bil ki; insan üç şeyden mürekkeptir: Kesim cisim, latif cisim ve ruh. Daha fazla açıklama istersen bil ki; senin kesif cismin uyku halinde yatakta yatan cisimdir. Latif cismin ise uykuda gezen cisimdir.¹⁷ Ruh da kesif cisimle latif

-
15. Bu ifade ile, "Halaka'llahu âdeme alâ sûratihî/Allah Âdem'i kendi suretinde yarattı" (Buhâri, İsti'zân, 1; Müslim, Birr, 32) hadisine telmih yapılmaktadır. Buhari ile Müslim'in ortaklaşa rivayet ettikleri bu hadiste geçen, "kendi suretinde" anlamındaki "alâ sûratihî" ifadesindeki zamirin, Âdem'e rucûunu kabul ederek, "Âdem suretinde yarattı" şeklinde tercüme ettik. Eğer zamir Allah'a râci olursa, o takdirde, "Allah Adem'i kendi suretinde yarattı" şeklinde anlam vermek gerekir ki, bu önerme, insanın Allah'a ve dolayısıyla, Allah'ın insana benzediği sonucuna götürür. Bu da teşbih ve teccim inancını doğurur. Vakıa, tarih içinde bu anlamı verenler olmuşsa da, bu yanlışdır ve hadise böyle bir anlam vermek inancımız açısından sakıncalıdır. Hadisle ilgili daha fazla bilgi için bk. Ahmet Davudoğlu, Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi, İstanbul 1979, IX, 575. (M.M.)
 16. Devvânî'nin, bu küçük risaleye beş yıl gibi uzun bir zaman kafa yorması abes karşılanabilir. Ama bu durum, onun konuya verdiği önemin ve dinin açık bir beyanı bulunmayan bu konuda, doğruya yakın bir şey söyleyebilmek için sarfettiği gayretin açık göstergesidir. (M.M.)
 17. İslâm düşüncesinde, insan uykuya dalınca ruhun bedenden ayrıldığı ve serbestçe dolaştığı, bir tez olarak kabul edilmektedir. En'am 6/60 ve Zümer 39/42 ayetlerinde nefislerin geceyein öldürüldüğünden ve sabah olunca da geri gönderildiğinden bahsedilmektedir ki; buradaki öldürme, ruhun bedenden alınarak uyutulması olarak tefsir edilmiştir. Ölüme benzediği için uykuya da küçük ölüm denilmiştir. (bk. İbn Kesir, Tefsir, II, 138; IV, 55, Kahire 1980; Âlûsî, Ruh'u'l-

cisim arasında bir bağdır.¹⁸ Bu bağ, ruh olarak isimlendirip, kesif cisme bir istidat olarak konmuştur. İleride öğreneceğin gibi bu iki cismin kıyamet gününe kadar ayrılmasıyla ölüm meydana gelmektedir.

Sonra bil ki; fanilik latif cisim ve ruha değil kesif cisme mahsustur.¹⁹ Eğer, "Diğer ikisi dışında kesif cismin faniliği kafir, mümin, evliya vs. için umumî midir?" diye sorarsan, Allah'ın istisna ettiği peygamberler, şehitler ve bazı velilerin kesif cisimleri haricinde, herkes için umumîdir şeklinde cevap veririm. "Latif cisimle ruhun bekasına delil neydi?" diye sorarsan, Hz. Peygamberden kâfirler hakkında varit olan şu hadistir derim. Hz. Peygamber Bedir kuyusunun yanından geçerken kafirlerin ölümlerine, "Ben Rabbimin bana vadedtiğini buldum. Siz de Rabbinizin size vadedtiğini gerçekten buldunuz mu?" şeklinde seslenmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber'e "Toprak olmuş kemiklere mi sesleniyorsunuz?" denilince, Peygamberimiz (s.a.v.) de, "Nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin olsun ki söylediklerimi onlar sizden daha iyi duyuyor, fakat cevap veremiyorlar" buyurmuştur.²⁰ Müminlere gelince, Peygamberimizin (s.a.v.) onlara da hitap ettiği ve selam verdiği vakidir. Sahih bir hadiste de; ölü kabrinde kendisini ziyaret edeni bilir, ziyaretçisinden dolayı sevinir, onun selamını alır ve kabrinin üzerine oturanlardan da rahatsızlık duyar buyurulmuştur.²¹ Buhârî'de geçtiğine göre bir sahabi kabir olduğunu

meanı, Beyrut ty., VII, 174; XXIV, 9). Ruh konusunda uzman olan Fransız yazar Leon Denis; "Uyku ölümün kardeşidir diye bir söz vardır, Bu söz, derin bir hakikatı ifade etmektedir. Uyanıklık halindeyken bedenine içine hapsedilmiş durumda bulunan ruh, uyku sırasında, nisbî ve geçici bir özgürlüğe kavuşmakta ve de gizli yeteneklerini kullanır hale gelmektedir. Ölümden ise, bu özgürleşme, tam ve kesin olmaktadır" sözleriyle bu hakikatı ifade etmektedir. (Leon Denis, Gerçek Varlık Ruhur, İstanbul 1995, s. 84). (M.M.)

18. Son devir kelamcılarımızdan Girilti Sırrı (ö. 1895), kesim cismin latif cismi kabul etme istidadı olan ruha; hayvani ruh, latif cismin kendisine ise Rabbani ruh adını vermektedir. Hayvani ruh, bedenle Rabbani ruh arasındaki alakayı kurarak hayatı sağlar. Beden ölümler ama, Rabani ruh ölmez. Onun bedenle münasebeti, bedeni bir alet, bir merkez gibi kullanmaktan ibarettir. (bk. Sırrı Girildî, Ruh, İstanbul 1305, s. 41-42, 51-55). (M.M.)
19. Devvânî, burada ve az ileride, kesif cismin latif cismi kabul etme istidadı anlamındaki ruhun fani olmadığını söylemektedir. Fakat, metnin daha ileriki bir kısmında onun ahirete intikal etmeyeceğinden bahsetmektedir. (M.M.)
20. Nesâî, Cenaiz, 117; Buhârî, Cenaiz, 87'de hadisi "Toprak olmuş kemiklere mi sesleniyorsunuz?" sorusu olmaksızın rivayet etmektedir. (M.M.)
21. Bu hususla ilgili olarak pek çok hadis rivayet edilmiştir. Nitekim Uhut'ta, Peygamber katında diridirler. Onları ziyaret edin, onlara selam verin. Allah'a yemin ederim ki, onlar selam verenin selamını alırlar" buyurmuştur. (Nureddin Heysemi, Mecmau'z-zevaid, Beyrut 1982, III, 60; VI, 123). Bir diğer hadiste de Peygamber Efendimizin, bir kabir üzerine oturmuş olan Umare b. Hazm'e; "Ey kabrin üzerinde oturan! Kabrin üzerinden in. Ne sen onun sahibini rahatsız et, ne

bilmeden bir kabrin üzerine oturmuş ve kabrin içinde ölünün Mülk suresini okuduğunu işitmiştir.²²

Latif cisimler ve ruhun fani olmaması, bütün ölülerin ziyaretçilerini bilmeleri, onların sözlerini işitmeleri ve onlara karşılık vermeleri, hatta onların bilme ve işitme hususunda dirilerden daha ileri seviyede olmalarına dair zikrettiklerimizin hepsi sahihtir, sabittir. Öyle ki bunu inkar edenin küfründen korkulur. Söylediğimiz hususların delili olarak Cenab-ı Hakk'ın "Allah yolunda öldürülenleri ölümler saymayın, bilkasi onlar diridirler ve Rableri yanında rızıklandırılmaktadırlar." (Âli İmran, 169) ayeti, daha önce zikrettiğimiz hadisler ve sahih kitaplarda geçen sana yatar.

Eğer bu konuda: "Müminlerin ölüleriyle kafirlerin ölülerini durumu aynıysa o zaman bunların ölüleri arasında ne fark var?" diye sorarsan buna şöyle cevap veririz: Şehadet aleminde olan dünyada hapiste olanlar ve olmayanlar, nimetler içinde olanlar ve olmayanlar, yüksek makam sahibi olanlar ve olmayanlar, güzel yerlerde yaşayanlar ve mezbelelikte yaşayanlar olduğu gibi berzah aleminde de durum böyledir: Peygamberler, veliler ve müminler mertebelerine göre çeşitli nimetlerle nimetlendirildikleri halde ziyaretçilerini bilir, kendi yüksek makamlarından onları sözlerini işitirler. Kâfir ve asiler de mertebelerine göre çeşitli azap şekilleriyle azap olundukları halde alçak, kötü, pis ve kokuşmuş yerlerinden (ziyaretçilerinin sözlerini) işitirler.²³

"Eğle latif cisimlerin ve ruhların yeri neresidir?" diye sorarsan bil ki; bu risalede kesif cismin latif cismi ve onun kendisine hulul etmesini kabul etmesi istidadını ruh olarak isimlendirdik. Çünkü akıl ve nakil, uyku halinde nefes alıp vermesi ve nabzının atması görüldüğünden dolayı uyuyan kimsenin hayatına ve ölü olmadığına hükmetmektedir. Şayet insanın latif cismi kesif cismin-

de o seni rahatsız etsin" dediği rivayet edilmiştir. (Heysemî, a.e., III, 61). Buhari de, Sahih'inin, Cenaiz, 68. Babını, "Ölünün, Nalin Sesini İşitmesi Babı" adıyla açmıştır. Bu babda zikrettiği hadiste, ölünün definden sonra kendisine sual melekleri gelinceye kadar evlerine dönen cemaatin ayak seslerini işittiği belirtildikten sonra, sorgu meleklerinin sualleri anlatılmaktadır. Ebu Davud da Cenaiz, Hudri'ye isnad ettiği bir hadiste, Hz. Peygamber'in, "Ölü kendini taşıyanı, yıkayanı ve kabre indireni bilir" buyurduğunu rivayet etmektedir. (Müsned, III/3) (M.M.)

22. Hadis, Buhari'nin değil, Tirmizi'nin İbn Abbas'dan rivayetten tahrir ettiği bir hadistir. Bk. Tirmizi, Fedailü'l-Kur'an, 9. (M.M.)

23. Bu hususu anlatan pek çok hadis mevcuttur. "Kabir mümin için cennet bahçelerinden bir bahçe, kafir için ise cehennem çukurlarından bir çukurdur" (Tirmizi, Sıfatu'l-kıyame, 26) hadisi bunlardan biridir. Nitekim metin içinde bazı hadisler zikredilmiştir. (M.M.)

den; cismin ve dimağın rutubetli buharından meydana gelen uykuda²⁴ duyuların durgunluğu veya mizaç bozukluğundan meydana gelen bayılma sebebiyle ayrılrsa ve berzah aleminde gezse, bu ruhun makamı ve mekanı bilinmez, onu ancak Allah bilir. Kesif cisme hulul eden latif cisme gelince; kesif cisim latif cismin hululünü kabule istidatlı olduğu müddetçe; uyku halinde iken uyanıncaya kadar, ölüm halinde ise kabirde meleklerin suali vaktine kadar, sualden sonra da haşre kadar ondan ayrı kalan bu latif cisim de din dilinde ruh olarak isimlendirilmiştir. Şehitlerin hayatına, müminlerin ölmeyip bu dünyadan öbür dünyaya intikal ettiğine, insanın ölmek (yok olmak) için değil, ebed için yaratıldığına, şehitlerin ve müminlerin ruhlarının makamına ve kafirlerin ruhlarının mekanına dair varid olan haberlerin hepsinde anlatılan ruhtan murat, kesif cisme hulul eden bu latif cisimdir. Nitekim Hz. Peygamber'in Uhut şehitleri hakkındaki "Kardeşleriniz Uhud'da şehit olunca Allah onların ruhlarını yeşil kuşların içine koydu. Onlar cennet nehirlerinden içer, meyvelerinden yer ve arşın gölgesinde asılı altın kandillere konarlar" hadisinde²⁵ ruh olarak isim-

-
24. Eskiden, İslâm dünyasında hakim olup tıp kültüründe uykunun nedeni bu şekilde ya da "dimağın sinirlerinin gevşemesinden meydana gelen buhar rutubetinin vücuda yayılması" şeklinde açıklanırdı (bk. Âlûsi, a.e., III/8) Tıpta uykuyu, sinir yollarının hücre zincirinde bir kesintinin meydana gelmesiyle, geceleyin beyinden kanın çekilmesiyle veya kanda ve idrarda meydana gelen birleşim değişimleriyle ya da canlıda oluşan bir içgüyle açıklayanlar olmuştur. Fakat birer teoriden ibaret olan bu görüşlerin hiç birisi isbatlanmış değildir (bk. Gelişim Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi, İstanbul 1993, XII/4274). Modern tıpta, bir evrensel olgu olan uyku hakkında fazlaca bir şeyin bilinmediği kabul edilmekle beraber iki teori üzerinde durulmaktadır. Bunlardan birincisi; uyanıklığı meydana getiren nöronal mekanizmanın yorulup daha aşağı bir seviyede aktivite gösterdikleri zaman ortaya çıkan pasif bir süreç olarak izah etmektedir. İkincisi ise, beyindeki aktif merkezlerin retiküler aktivatör (uyanıklığı sağlayan) sisteme ket vurup uyku doğuracak sinyaller göndermesiyle ortaya çıkan aktif bir süreç olarak açıklamaktadır. (Arthur C. Guyton, Fizyoloji II, edit, Aykut Kazancıgil, Ankara 1978) (M.M.)
25. İbn Hişam, es-Siretü'n-nebeviyye, Beyrut ty., III, 119; Ayrıca bk. İbn Seyyidi'n-Nâs, Uyunu'l-eser, Medine 192, II, 56. İbn Hişam'ın Muhammed b. İshak'tan rivayeten naklettiği bu hadiste, Uhut şehitlerinin ruhlarının, cennette yeşil kuşların içlerine gireceklerinden bahsedilirken, Nesâi'nin Cenaiz, 117'deki rivayetinde ise umumi bir ifade ile müminlerin ruhlarının, cennetteki ağaçlarda, yeşil birer kuş oldukları anlatılmaktadır. Fakat şarih Suyûti (ö. 911/1505), ifadedeki umumiliği, şehitlerin ruhlarına tahsis eder ve ruhun cennette yeşil kuş olmasını da yeşil kuşların içine girme olarak yorumlar. (Celaeddin es-Suyûti, Şerhu Sünenü'n-Nesâi, Beyrut 1988, IV, 108-109). Ebu'l-Hasen es-Sindî (ö. 1138/1725) ise bu esere yaptığı haşiyede, hadiste geçen mümin kimsenin ruhunun, yeşil kuş olacağı ifadesini, yaratılıştaki bir kuş olma değil uçuşta konusuna kuşa benzeme olarak yorumlar. (Sindî, Hâşiyeye alâ Süneni'n-Nesai, Beyrut 1988, IV, 108). Dîni nasslarda geçen bu ve benzeri ifadelerin sembolik anlatım tarzı olduğunu düşünüyoruz. Hadislerde ruhun cennetteki durumu anlatılırken sembol olarak kuş, renk olarak da yeşil seçilmiştir. Kuş özgürlüğü, hafifliği, güzelliği ifade ederken, yeşil de sükuneti, mutluluğu ve rahatlamayı ifade eder. İnsanın en çok ihtiyacı olan şeyler de bunlardır. Nitekim yukarıda belirttiğimiz gibi Sindî,

lendirilen de latif cisimdir. Sen de biliyorsun ki; şayet Hz. Peygamber ruhlarla, bizim latif cismin hululü için kesif cisme konulmuş bir istidat olarak isimlendirdiğimiz şeyi kasetmiş olsaydı, o zaman (bu ruhların) bu bedenden (cenneteki) yeşil kuşların bedenine tenasühü caiz olurdu (ki, bu mümkün değildir). Bu da gösteriyor ki; bu (rivayetlerdeki ruhlardan) kastedilen latif cisimlerdir. Ömer b. Abdulaziz'in rivayet ve Hafız Ebi Nuaym'ın da tahrîc ettiği, "Siz ebed için yaratıldınız, lakin bu dünyadan diğerine göçüyorsunuz" hadisi²⁶ de söylediklerimize delalet etmektedir. Sen biliyorsun ki; bu kesif cisim fena bulur ve toprak olur. Demek ki hadiste kastedilen (ölmeyen), latif cisimdir. Bu dünyadan öbür dünyaya intikal eden ruh, kesif cisme konulmuş istidat olarak isimlendirdiğiniz ruhtur denilemez. Çünkü o ruhun, keyfiyeti yoktur. o halde keyfiyeti olmayan bu ruhun, bu dünyadan öbür dünyaya intikal ettiğine nasıl hükümlenir?²⁷ "Qulî'r-ruhu min emri Rabbî/De ki ruh Rabbimin emrindedir." (İsra, 85) ayetinden murat da budur. Allah en iyi bilir.

Bunu kavradınsa şunu da bil ki; müminlerin latif cisim anlamındaki ruhlarının makamı, Ebu Hüreyre'nin (r.a.) Hz. Peygamber'den rivayet ettiği, "Şüphesiz ki müminlerin ruhları semanın yedinci katındadır ve oradan cen-

Nesef'nin rivayet ettiği hadiste geçen, ruhun kuş olması ifadesini, uçma hususunda kuşa benzeme olarak yorumlamakla bu ifadenin sembolik bir ifade olduğunu ima etmiştir. "Tam anlatılmaları mümkün olmayan cennet nimetlerini, beşeri idraklere yaklaştırmak, onun tarif edilemez mükemmelliği hakkında ipuçları verebilmek için, insanın aşınası olduğu motifler seçilmiştir" (Sadık Kılıç, Kur'an Sembolizmi, Ankara 1991, s. 118). Ayrıca "nesnelere dünyasına semboller dünyasından bakmak, düşünceye başka bir kanal açmakta, ona Hakikat'ın, ta bizlere kadar uzanan, ama gerçek akış noktası çok aşkın bir yerde bulunan dalga boylarıyla ilahi frekanslarla karşılaşma imkanı sağlamaktadır.. Spirtül olanın tasvirine yönelen sembolleştirme, gizli ve örtülü olana ulaşmak için bir sondaj; sezilen ama düşüncemizin hakimiyet alanı dışında kalan bir olguya yaklaşılabilir, onu his ve idrak alanımıza indirebilme deneyimidir. Sembol gerçek anlamda, görülen bir surette görülmeyen bir hakikata işaret eder de ruhun derinliğine, suur altındaki sahalara kadar tesirler bırakıp bir çok fikir ve duyguları uyandıracak kadar kuvvetlidir." (Kılıç, a.e., s. 16-17). "Kullanıldığı bütün alanlarında renkler, etkili bir ahlaki alan oluşturmaktadırlar. Sembolize ettikleri fikir ve düşünce açısından, bir anda başka kavram alanlarıyla temas kurmamıza, bir yelpaze gibi açılmaya, genişlemeye imkan vermektedir (Kılıç, a.e., s. 116) (M.M.)

26. Ebu Nuaym el-İsfahânî, Hilyetü'l-evliya, Beyrut ty., V, 287. Devvânî'nin hadis olarak zikrettiği bu sözü İsfahânî, Ömer b. Abdulaziz'in kendisine nisbet etmektedir. (M.M.)
27. Devvânî burada kesif cismin latif cismi kabul etmesi abiliyeti anlamına gelen ruhun ahirete intikal etmeyeceğini söylemektedir. Daha önce de dikkat çektiğimiz gibi bu ifade metnin önceki kısmıyla tezat teşkil etmektedir. Metne dikkat edilirse görülecektir ki; o, daha önce iki defa bu anlamdaki ruhun da bekasından bahsetmişti. Buradaki fikir daha doğru görünmektedir. Çünkü beden yok olunca, bedene ait bir istidat da yok olacaktır. Bu tezat bir zuhulden veya bir kitabet hatasından kaynaklanmış olmalıdır (M.M.)

netteki yerlerine bakarlar" hadisine göre²⁸ semanın yedinci katıdır. Bir kadın sahabi olan Ümmü Bişr (r.a.) da Hz. Peygamber'in, "Müminin ruhu cennette istediği gibi gezer, kafirin ruhu ise cehennemde hapistedir" dediğini işittim demiştir.²⁹

Eğer; "ölü semanın yedinci katında ve cisimde toprak olduğu halde ziyaretçiyi nasıl bilir ve onun sözünü nasıl işitir?" Ve yine; "kafir cehennemde hapsedilmiş olduğu halde nasıl işitir?" diye sorarsan buna da şöyle cevap veririz: İşte bu konu bu risalenin cevherlerinin çıktığı yer, yani cevherlerin made-nidir. Sözümüze kulak ver ve Allah'ın insana koyduğu, akılları hayrete bırakan özelliklere bak, sonra da anlamaya çalış ki; Allah insanı kesif cisim yani ceset, uykuda gezip dolaşan latif cisim ve bu ikisi arasında rabıta olan ruhtan mürekkep olarak yaratmıştır. İnsanın kesif cesedini adetlere (fiziki yasalara) bağlı kılmış ki; o ancak yürüyereke mesafe kateder, tırmanarak çıkar, yiyerek doyar, içerer susuzluğunu giderir, kazanarak harcar vs.. Latif bedeni ise (fiz-

-
28. Deylemi, Firdevsü'l-abbâr, Beyrut 1988, I. 290. Nasruddin Elbâni, bu hadisin senedindeki ravilerden ikisinin metruk, bir tanesinin de mütekellimun fihi olmasından dolayı hadisin mevzu olduğunu söyler. (bk. Elbani, Da'ifu'l-câmu's-sağir, Beyrut 1979, II, 28) Devvani'nin böylece çok zayıf ya da uydurma bir rivayet kullanması, onun için bir nakisedir. Halbuki itikadi konularda, değil zayıf, sıhhat derecesi iyi olan âhâd haber dahi bilgi meydana getirecek bir delil olarak kullanılmaz. Eş'ari geleneğinde de bu böyledir. (bk. Abdulkâhir Bağdadi, Usulüddin, İstanbul 1928, s. 12) Devvani bu hadisin yerine, yine Deylemi'nin tahrir ettiği sahih olan şu hadisi delil olarak kullansaydı, daha isabetli davranmış olacaktı. "Şüphesiz ki şehitlerin ruhları yeşil kuşların içinde cennet bahçelerine gelirler. Sonra, yerleri Arş'ın altında asılı kandiller olur. Allah onlara; size ikram olunanlardan daha iyisi nedir, biliyor musunuz? der. Onlar da: Senden başka ilah yoktur. Biz isteriz ki, bizim ruhlarımızı tekrar cesetlerimize döndürsen de, senin yolunda öldürülünceye kadar savaşsak derler. Deylemi, a.e., I, 290. (M.M.)
29. İbn Ebi'd-Dünya'nın tahrir ettiği bu hadise göre, oğlu Bişr öldükten sonra ona karşı çok iştiaak duyan annesi, Peygamber Efendimiz'e gelerek, "Ya Resulullah ölümler tanışır mı? Seleme oğullarından ölenler olmaktadır. Ben onlarla Bişr'e selam gönderiyorum" demiştir. Peygamber Efendimiz de; "Evet, ey Ümmü Bişr! Allah'a yemin olsun ki, tıpkı Ümmü Bişr, Seleme oğullarından ölüm döşeğine düşen herkesin yanına giderek oğluna selam göndermeye başlamıştır. Fakat Ahmed b. Hanbel'in, (Müsned, III, 455) rivayetine göre, hadisi rivayet eden sahabi, Ümmü Bişr değil, Kâb b. Malik'dir. Bu rivayette kadının adı Ümmü Mübeşşir olarak geçmektedir. Ölüm döşeğinde yatan hastalara gelerek, ölüm oğluna selam göndermeyi adet edinen bu kadın sahabi, Kâ'b b. Malik'in ölüm hastalığında da gelip, oğluna onunla selam göndermek isteyince, bu hadisi Kâb'ın ona söylediği rivayet edilmektedir. Fakat bu rivayette hadisin metni de burada zikredildiği gibi değildir. Sadece ölümden sonra müminin ruhunun, yeniden dirilinceye kadar, cennet ağaçlarında asılı bir kuş olduğu anlatılmaktadır. Taberani'nin el-Mu'cemul'l-kebir, Bağdat 1978, XIX, 657'de naklettiği bir rivayette ise bu hadis, kendisine müminlerin ve kafirlerin ruhlarından sorulduğunda, Peygamber Efendimiz'in verdiği cevabı teşkil etmektedir. Yalnız Taberani'nin rivayetinde, Devvani'nin metinde zikrettiği bu hadise ilave olarak "yeşil kuşların içinde" ifadesi yer almaktadır. Hadis, Müsned'de geçtiği şekliyle İbn Mace, Cenaiz,4; Zühd, 32'de ve Beyhakî, Kitabu'l-ba's ve'n-nüşur, Beyrut 1988, s. 133-134'de de geçmektedir. (M.M.)

iki yasalara bağlı olmayacak şekilde) harikulade kılmıştır. Bu yüzden ona hiç bir şey imkansız değildir. Sen de biliyorsun ki o, uyku halinde kesif cisimden ayrılınca havada uçar, su üzerinde yürür, paygamberlerle beraber olur, bir anda doğudan batıya uzun bir mesafeyi kateder, uçarak arşa yükselir, -uyku halinde bilinen şeylerden hiç biri ona imkansız değildir- sonra kendisini arşın yanında gördüğü bir anda birisi onu uyarırsa döner ve cesedine hulul eder ve uyuyan kimse çok kısa bir zaman içinde uyanır. Bu hululdan dolayı kesif cisimde bir rahatsızlık meydana gelmez, bilakis uyanır ve arşdan arza olan mesafenin uzaklığına rağmen bu hululun keyfiyetini de bilmez. O cisim latif olduğu için bu şeylerin hiç birisi ona imkansız değildir. Melekler ve diğer latif varlıklar da böyledir.

Bunu da anladınsa bil ki; latif cisimler için harikulade hallerin mümkün olması sebebiyle peygamberler ve veliler, çeşitli riyazatlar, mücahedeler, nefse muhalefet, şehvetleri terketmek gibi vesilelerle kesif olan cesetlerine de letafet kazandırmışlardır. Onların kesif olan cesetleri, letafet kazanıp latif cisimlere benzer bir hale gelmiştir. Dolayısıyla latif cisimlerden sudurunun imkanı sebebiyle mucizeler, kerametler ve bütün harikulade şeyler onlardan zuhur etmektedir.

Sonra bil ki; ölümler, mesafe uzak olsa da latif cisimleriyle ziyaretçilerini bilir, onların sözlerini işitir ve kabirlerinin üzerlerine oturan kimseden rahatsız olurlar. İbn Ebi'd-Dünya Hz. Aişe'den rivayeten Hz. Peygamber'in "Bir kimse bir kardeşinin mezarını ziyaret eder ve onun yanında oturursa, ölü ona ünsiyet eder ve kalkıncaya kadar ona cevap verir" hadisini rivayet etmektedir.³⁰ Cesetlerini toprağın yemediği kimselere gelince, onların çeşitli halleri ve akılları hayrette bırakan sırları vardır. Onları açmak ve ifşa etmek caiz değildir. Zihin ve zeka sahibi olan kimse bizim bu risalede remzen temas ettiğimiz şeyi anlar. Allah en iyi bilendir.

Değerlendirme ve Sonuç

Bu metinde Devvânî'nin birinci hedefi, insan ruhunun latif bir cisim olduğunu, aklî ve naklî delillerle isbatlamaktır. Çünkü ona göre, insan benliğini

30. Deylemi, a.e., IV, 314. Yine Deylemi'de aynı yerde geçen Ebu Hureyre'nin rivayetine göre hadis şöyledir: "Bir kimse dünyada iken tanıdığı bir adamın kabrine uğrar da ona selam verirse o da onu tanıır ve selamını alır." (M.M.)

oluşturan ve hayatta bütün insanî fonksiyonları gerçekleştiren bu latif cisimdir. Latif bir cisim olan ruh, fiziki yasalara bağlı olmadığından dolayı uykuda iken geçici olarak bedenden serbest kaldığında, evrende istediği gibi gezip dolaşmaktadır. Ölüm nedeniyle bedenden tam olarak serbest kaldığında ise, cennet veya cehennemdeki makamında iken, ya da berzahta iken dünya ile ilişkisi kesilmemekte, kabrini ziyaret edenleri bilmekte ve onların selamını almaktadır.

Devvânî'nin bu risaledeki ikinci hedefi ise, mucize ve keramet gibi olağanüstü halleri kabul etmeyenlere, bu gibi harikuladelerin mümkün olduğunu isbatlamaktır. Ona göre, peygamberler ve veliler nefse muhalefet, şehvetleri terk ve riyazat gibi yollarla kesif bedenlerine bir çeşit letafet kazandırdıkları için mucize ve karametler onlardan zuhur etmektedir. Aslında gelinen bu son noktada, peygamberin ve mucizenin konuya dahil edilmesi pek isabetli görünmemektedir. Çünkü mucize; peygamberin peygamberlik iddiasını mukarin olarak, onun, davasında doğruluğunu isbat için zuhur eden harikulade haldir.³¹ Yani riyazat vb. yollarla onu elde etmek için peygamberin şahsi gayreti söz konusu değildir. Çeşitli vasıtalarla bedenlerine letafet kazandırdıkları için evliyadan kerametlerin zuhur ettiğini söylemesi de aslında metnin akışına uygun düşmemektedir. Çünkü metin okunduğunda zihin böyle bir neticeyi beklememektedir. Belki bunun yerine, riyazat vb. vasıtalarla bedene nisbetle ruhlarına daha fazla kuvvet kazandırdıkları için, evliyadan harikulade hallerin zuhur ettiğini söylemek daha isabetli olurdu. Devvânî daha önce ruhun fiziki yasalara bağlı olmadığını ve olağanüstü olayların ondan sudur ettiğini söylediği için zihin böyle bir sonuç beklememektedir. Belki bunun yerine, riyazat vb. vasıtalarla bedene nisbetle ruhlarına daha fazla kuvvet kazandırdıkları için, evliyadan harikulade hallerin zuhur ettiğini söylemek daha isabetli olurdu. Devvânî daha önce ruhun fiziki yasalara bağlı olmadığını ve olağanüstü olayların ondan sudur ettiğini söylediği için zihin böyle bir sonuç beklemektedir. Zaten bedenin molekür ya da dokusal anlamda letafet kazandığını söylemek çok mümkün görünmemektedir.

31. S. Şerif Cürçani, et-Ta'rifat, Beyrut 1996, s. 282.